

TRENDS IN DE LINKS-RECHTS ORIËNTATIE VAN DE NEDERLANDSE KIEZERS, 1978-1995

R. Eisinga, Ph.H. Franses en P. Scheepers

1. Inleiding

Met de val van de Sovjet-Unie en de ontmanteling van het staatsocialisme in Oost-Europa is de populariteit van vooral de socialistische ideologieën en in mindere mate hun rechtse tegenhangers onder wetenschappers en het publiek in het algemeen in oost en west verder afgenomen. De traditionele ideologieën, lange tijd voor velen belangrijke bronnen van politieke inspiratie, hebben veel van hun geloofwaardigheid verloren en lijken tegenwoordig weinig aantrekkingskracht meer te genieten. Dit roept de vraag op of nu ook de traditionele 'links-rechts tegenstelling' langzamerhand uit de politiek verdwijnt. Sommige politieke wetenschappers, bijvoorbeeld de Ierse politicoloog P. Mair,¹ zijn van mening dat dit niet het geval is. Ofschoon de inhoud van de begrippen 'links' en 'rechts' door de jaren heen is aangepast, blijven deze uiterst relevante factoren voor de oriëntatie van mensen in en op de politiek. Anderen daarentegen, zoals de Franse denker A. De Benoist,² menen dat de termen links en rechts mensen steeds minder aanspreken en dat zij na verloop van tijd uit de politiek zullen verdwijnen. Als gevolg daarvan zou er een verschuiving optreden in de links-rechts oriëntatie van de bevolking in de richting van het centrum, met als resultaat een groei van het politieke midden.

Wat de partijpolitiek in Nederland betreft, zijn er wel enige aanwijzingen voor een dergelijke verschuiving naar het midden. De ideologische tegenstellingen tussen de democratische partijen zijn de afgelopen jaren steeds kleiner geworden met als gevolg dat het steeds moeilijker is partijen en politici in hun optreden en standpuntbepalingen van elkaar te onderscheiden. Zo heeft de PvdA, getuige bijvoorbeeld de Den-Uyllezing van minister-president W. Kok in 1995, inmiddels afscheid genomen van het socialisme. De polarisatiestrategie werd door de PvdA al eerder aan de wilgen gehangen. Pragmatische politiek en gerichtheid op consensus lijken de belangrijkste kenmerken van de paarse strategie. De paarse coalitie wordt door velen dan ook gezien als de politieke uitkomst van het proces van ontideologisering.

In deze beschouwing willen we echter niet de wijzigingen in de ideologische beginselen van partijen onderzoeken, maar veranderingen in de links-rechts zelfplaatsing van de Nederlandse bevolking en wel in de periode van 1978 tot

en met 1995.³ Ofschoon er voor dit vraagstuk al enige tijd ruime wetenschappelijke belangstelling bestaat, is er tot op heden in ons land alsook daarbuiten weinig empirisch onderzoek naar verricht. Voorzover ons bekend is er maar één studie, namelijk die van de politicoloog J. van Deth, waarin dit vraagstuk expliciet is onderzocht.⁴ Hij komt op grond van de gegevens van de Nationale Kiezersonderzoeken tot de conclusie dat er nauwelijks aanwijzingen zijn voor een ideologische convergentie of de-ideologisering van het electoraat. In deze bijdrage gebruiken we een aanzienlijk grotere hoeveelheid *survey*-gegevens dan Van Deth. Op grond daarvan gaan we na of er bij de Nederlandse bevolking in het algemeen en bij de aanhang van verschillende religieuze denominaties en politieke partijen in het bijzonder sprake is van convergentie in de links-rechts zelforiëntatie. Voordat we onze uitkomsten presenteren, lichten we kort de twee genoemde standpunten over de lotgevallen van links en rechts nader toe en formuleren we onze verwachtingen ten aanzien van de ontwikkelingen in Nederland in de laatste twee decennia.

2. Handhaving, verdwijning of convergentie van links en rechts

De inhoud van de begrippen links en rechts is afhankelijk van de aard van de politieke conflicten en strijdpunten in een bepaalde samenleving, alsook van de manier waarop politieke partijen daarop reageren en in het verleden hebben gereageerd. Alhoewel de inhoud dus van land tot land en van tijd tot tijd kan verschillen, afhankelijk van de specifieke belangentegenstellingen in een bepaalde sociale context, zijn politieke wetenschappers het er over eens dat de begrippen links en rechts veelal samenhangen met een aantal klassieke economische vraagstukken zoals eigendom van productiemiddelen, verdeling van inkomen en het belang van de overheid in relatie tot de markt. Een positie aan de linkerkant van het continuüm gaat samen met een voorkeur voor een planmatige overheidscontrole van de economie en een beleid dat is gericht op de vermindering van economische ongelijkheid. Een positie aan de rechterkant daarentegen staat voor een vrije markteconomie, privatisering van de industrie en handhaving van economische ongelijkheid. Naast deze klassentegenstelling brengt de links-rechts tegenstelling in sommige West-Europese landen, waaronder Nederland, ook het traditionele conflict tussen kerk en staat, tussen confessioneel en niet-confessioneel tot uitdrukking. Omdat de begrippen links en rechts afhankelijk zijn van de conflicten in een samenleving, kan een verandering van deze conflicten invloed hebben op de maatschappelijke relevantie van de links-rechts zelfplaatsing. Over deze relevantie bestaan twee tegenstrijdige opvattingen.

handhaving van links en rechts

Volgens de Amerikaanse politicoloog R. Inglehart heeft de links-rechts zelfplaatsing van mensen betrekking op twee verschillende zaken, namelijk de

voorkeur voor een bepaalde politieke partij en de positie die mensen innemen bij politiek-ideologische vraagstukken.⁵ Daarbij is de partijvoorkeur volgens hem belangrijker voor links-rechts zelfplaatsing dan de ideologische positie. Mensen identificeren zichzelf als links of als rechts omdat de partij waar hun voorkeur naar uitgaat in het algemeen als zodanig wordt gepercipieerd. Deze perceptie kan een juiste weergave zijn van de feitelijke standpunten van een partij in belangrijke politieke kwesties, maar kan ook louter en alleen gebaseerd zijn op de historische politieke identiteit en het stereotype beeld dat men heeft van de betreffende partij. Terwijl bij sommige mensen de links-rechts zelfplaatsing dus samenvalt met de voorkeur voor een politieke partij, drukt het bij anderen hun positie ten opzichte van ideologische vraagstukken uit. De begrippen links en rechts zijn opmerkelijk omdat zij een grote hoeveelheid uiteenlopende kwesties kunnen omvatten. Bovendien, aldus nog steeds Inglehart, zijn de begrippen dermate flexibel dat nieuwe vraagstukken eenvoudig in de links-rechts dichotomie kunnen worden ondergebracht. In sommige Europese landen ging, zoals gezegd, de traditionele klassentegenstelling vergezeld van de tegenstelling tussen godsdienstig en niet-godsdienstig. Deze twee conflicten maken al decennialang deel uit van de politiek en samen zijn ze opgenomen in één overkoepelende links-rechts opvatting. In links en rechts, aldus Inglehart, zijn ook de zogenaamde nieuwe politieke kwesties (zoals vrouwenemancipatie, milieu, kwaliteit van het leven) opgenomen waarin een conflict tussen materialisme en postmaterialisme tot uitdrukking komt. Sterker nog, nu traditionele klassenconflicten als gevolg van de toegenomen welvaart zijn afgenomen, brengen links en rechts in steeds sterkere mate een polarisatie tussen materialisme en postmaterialisme tot uiting. Dit betekent dat de inhoud van de begrippen links en rechts door de jaren heen is veranderd, maar dat hun onderlinge tegenstelling onverminderd relevant is gebleven.

verdwijning van links en rechts

Andere auteurs, zoals de reeds aangehaalde De Benoist, beweren dat de ideeën die ten grondslag liggen aan links en rechts langzaam maar zeker van het politiek toneel verdwijnen. Als gevolg daarvan schuift de grote massa op in de richting van het centrum van de links-rechts schaal. Het uitdijen van het politieke midden is het resultaat van de ontgoocheling die volgde op het uiteenvallen van de communistische regimes in Oost-Europa en van de sociaal-economische veranderingen in het Westen. De val van het communisme beëindigde de rechtse politieke partijen in het Westen van één van hun voornaamste drijfveren: het anti-communisme. Verder gaf het de voorstanders van een vrije-markteconomie een belangrijk nieuw argument in handen om nationale planning en overheidsingrijpen in de economie in diskrediet te brengen. Nauw verwant daarmee is de groeiende pragmatisering van de linkse partijen in West-Europa. Terwijl rechts met de ondergang van het communisme zijn voornaamste vijand verloor, koos links voor nauwe samenwerking met zijn voormalige vijand: het

kapitalisme, aldus De Benoist. Bovendien zijn de linkse partijen steeds moeilijker in staat een beleid te bepalen waarmee de samenleving zich in progressieve richting kan ontwikkelen. Er is niet alleen een grote mate van consensus tussen links en rechts over zaken als abortus, euthanasie, werkloosheid en verdeling van welvaart, maar zo gauw ze aan de macht komen zijn links en rechts geneigd nagenoeg hetzelfde beleid te voeren.

De voornaamste reden voor het verdwijnen van de verschillen tussen links en rechts is volgens De Benoist dat de belangrijke kwesties die decennia lang de inhoud van de links-rechts tegenstelling bepaalden, grotendeels zijn verdwenen. Eén van deze kwesties had betrekking op religie: een godsdienstige versus niet-godsdienstige benadering van sociale orde en rechtvaardigheid. Ofschoon er nog steeds christelijke politieke partijen bestaan, hebben godsdienstige en morele strijdpunten geen wezenlijke invloed meer op hun beleid en vormen ze geen basis meer voor de politieke competitie tussen partijen. De andere kwestie was uiteraard het sociale vraagstuk. Links heeft zich in het verleden uitgesproken voor een planmatige aanpak van de economie en tegen een volledig vrije markteconomie. Met de val van het communisme en de afbrokkeling van de welvaartsstaat is links echter in sterke mate minder idealistisch geworden. Zaken waarvoor vroeger felle strijd werd gevoerd en die met passie werden verdedigd, zijn in korte tijd volledig van de politieke agenda verdwenen. De linkse partijen, zo De Benoist, zijn uitgeput omdat ze hun programma goeddeels hebben gerealiseerd (of omdat delen ervan door anderen zijn gerealiseerd). Links wilde een rechtvaardiger verdeling van de welvaart verwezenlijken en is daar met de komst van de (post-)industriële samenleving met veel vallen en opstaan min of meer in geslaagd. Het resultaat daarvan is echter dat de linkse ideologie veel van zijn aantrekkingskracht heeft verloren met als gevolg een convergentie van de bevolking naar het centrum van het ideologische spectrum.

convergentie van links en rechts in Nederland

Een aantal van de bovengenoemde ideeën zijn te gebruiken voor de beschrijving van de ontwikkelingen in Nederland. We hebben drie argumenten om te veronderstellen dat de links-rechts oriëntaties van de Nederlandse bevolking de laatste jaren inderdaad naar het centrum toe zijn opgeschoven. Ze hebben allemaal betrekking op één van de twee componenten van links-rechts zelfplaatsing: partijvoorkeur dan wel ideologische positie.

Het eerste argument, dat betrekking heeft op de ideologische positie, is dat de begrippen links en rechts niet voor iedereen dezelfde betekenis hebben. Voor sommige mensen staat het eenvoudig voor de partij die zij ondersteunen. Voor anderen daarentegen drukt de links-rechts dimensie een ideologische plaatsbepaling uit. Terwijl sommige mensen een sociaal-economische omschrijving hanteren, zien anderen links en rechts in termen van het traditionele conflict tussen godsdienstig en niet-godsdienstig, aldus de politicologen G. Irwin en K.

Dittrich.⁶ Omdat het aantal mensen met een godsdienstige interpretatie van de links-rechts tegenstelling door secularisatie is afgenomen, ligt het voor de hand om te veronderstellen dat met name de posities van mensen aan de rechterkant, naar het politieke midden zijn verschoven.

Ons tweede argument, eveneens gerelateerd aan de ideologische component, is dat de Nederlandse bevolking zich de laatste jaren in toenemende mate onverschillig toont ten aanzien van de klassiek-economische en andere politieke vraagstukken die aan de links-rechts polarisatie ten grondslag liggen. Het aantal voor- en tegenstanders van zaken zoals herverdeling van inkomen en vermindering van sociale ongelijkheid is de afgelopen jaren sterk afgenomen. Als de links-rechts oriëntatie de opvatting van mensen ten aanzien van belangrijke sociaal-economische politieke vraagstukken weerspiegelt, dan is het plausibel om te veronderstellen dat zij in toenemende mate geneigd zijn om voor een centrumpositie op de links-rechts schaal te kiezen.

Ons derde en voornaamste argument, dat betrekking heeft op politieke partij-voorkeur, is dat de laatste decennia de gevestigde politieke partijen in Nederland in de richting van het centrum zijn geschoven wat betreft hun standpunten inzake belangrijke politieke vraagstukken. De partijen identificeren zich in steeds mindere mate met links of met rechts en zijn steeds minder geneigd een radicaal ander beleid te presenteren. In de jaren zestig en zeventig verpakten de partijen hun propaganda en campagnes nog in ideologische termen. Met name de PvdA koos voor een harde lijn ten opzichte van potentiële coalitiepartners. De partij noemde zichzelf een 'aktiepartij' en voerde een polarisatiestrategie om kiezers een duidelijk alternatief te bieden. Diverse analyses van de programma's van de gevestigde partijen tonen echter aan dat sinds het begin van de jaren tachtig de ideologische links-rechts verschillen tussen de partijen zijn afgenomen.⁷ Terwijl het CDA ideologisch steevast in het midden vertoefde, zijn de programmatische verschillen tussen de PvdA en de VVD sinds het begin van de jaren tachtig aanzienlijk kleiner geworden. Een duidelijke manifestatie van deze ideologische convergentie was uiteraard de vorming van het paarse kabinet in 1994, de eerste coalitie sinds 1952 waaraan sociaal-democraten en liberalen samen deelnamen en een hoogst onwaarschijnlijke optie in de tussenliggende periode.

Er bestaan ten minste twee verklaringen voor deze links-rechts convergentie van partijen. In de eerste plaats, zo meent Dittrich, noopte de noodzaak van coalitievorming de grote partijen tot een gematigde houding in hun verkiezingsprogramma's.⁸ Ten tweede moest het een probaat middel zijn tegen de tanende werfkracht van de partijen. Ze ontdekten het electorale voordeel van een verschuiving naar het centrum in termen van ideologie en richtten zich minder op de traditionele achterban ten gunste van de rekrutering van kiezers uit de totale bevolking. Het resultaat van deze de-ideologisering was echter dat kiezers het steeds moeilijker vinden verschillen te ontdekken tussen het sociaal-economische beleid van links en dat van rechts. Dit heeft de historicus J.W. Oerlemans ertoe gebracht om te spreken van de 'eenpartijstaat Nederland'.⁹

Ofschoon dit wellicht overdreven is, mogen we wel stellen dat de programmatische verschillen tussen de partijen tegenwoordig veel kleiner zijn dan aan het eind van de jaren zeventig en dat de laatste vijftien jaar achteraf gezien een periode van ideologische convergentie van politieke partijen is geweest. Daarbij moeten we natuurlijk bedenken dat deze de-ideologisering onderdeel is van een ontwikkeling van gematigde maar stabiele verschillen tussen partijen in de jaren vijftig, via divergentie in de jaren zestig en zeventig, naar convergentie in de jaren tachtig en negentig.

Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat tegelijk met deze links-rechts convergentie van partijen de ideologische zelfplaatsing van de Nederlandse bevolking de afgelopen jaren eveneens is verschoven naar het centrum. Daarmee willen we niet suggereren dat mensen uitsluitend reageren op veranderingen van partijen. Partijen passen zich evengoed aan kiezers aan. Links-rechts zelfplaatsing drukt echter een oriëntatie op partijen uit en veranderingen in de ideologie van partijen kunnen daardoor gevolgen hebben voor de visie van het brede publiek. Om deze convergentiethese te onderzoeken, gaan we hieronder na of de links-rechts zelfplaatsing van Nederlandse bevolking als geheel naar het centrum is verschoven. Links-rechts zelfplaatsing bestaat, zoals gezegd, uit een ideologische en een partijcomponent. Helaas hebben we geen informatie over de sociale klasse waartoe de onderzochte personen behoren, noch over hun houding tegenover (post-)materialistische kwesties.¹⁰ We beschikken echter wel over gegevens omtrent hun kerklidmaatschap en religie is - ondanks de voortschrijdende secularisatie - nog steeds een belangrijke ideologische factor in Nederland. We onderzoeken of de aanhangers van de diverse denominaties meer op elkaar zijn gaan lijken wat betreft hun links-rechts zelforiëntatie. Met betrekking tot de partijvoorkeur gaan we na of de aanhangers van linkse en rechtse politieke partijen van uiteenlopende punten op het links-rechts continuüm naar het midden zijn opgeschoven.

3. De gegevens

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van de NIPO Omnibus-surveys. Dit zijn onafhankelijke, nationale wekelijkse peilingen gebaseerd op mondelinge interviews van een aselechte steekproef uit de populatie van kiesgerechtigde Nederlanders, die sinds enkele decennia iedere week door het NIPO worden gehouden. Behalve eenmalige en regelmatig terugkerende onderwerpen bevatten de week-surveys ook een aantal standaardvragen over bijvoorbeeld politieke partijaanhang, kerkelijke gezindte en links-rechts zelfplaatsing. Deze kenmerken zijn geselecteerd uit de 921 week-surveys - met in totaal 978.413 respondenten - die zijn gehouden van de eerste week van 1978 tot en met de laatste week van 1995. Een volledige beschrijving van het complete databestand is te vinden in de daartoe vervaardigde documentatie van R. Eisinga en A. Felling.¹¹ Politieke partijaanhang heeft betrekking op de vraag op welke partij de respondent zou stemmen als er op de dag van het interview verkiezingen

zouden zijn. De antwoorden zijn in zes categorieën samengevoegd, te weten kleine confessionele partijen (KLCONF), CDA, VVD, D66, PvdA en GroenLinks (GLINKS; hierbij zijn de voorgangers van GroenLinks - CPN, PSP en PPR - inbegrepen). Links-rechts zelfplaatsing van de respondenten is bepaald met behulp van een zevenpuntsschaal, waarvan de uiteinden 1 en 7 zijn aangeduid met de labels 'links' respectievelijk 'rechts'. Kerkelijke gezindte is bepaald door te vragen naar de kerk waartoe men behoort of gerekend wenst te worden: rooms-katholiek (KAT), Nederlands-Hervormd (NH), gereformeerd (GER) of geen (ONK).

4. Temporele veranderingen

Om inzicht te krijgen in de veranderingen in de links-rechts oriëntatie van de Nederlandse bevolking, zijn de 921 week-surveys samengevoegd tot achttien jaarbestanden. De resultaten staan in de vorm van frequentieverdelingen vermeld in tabel 1.

Uit deze tabel komt naar voren dat de verdeling van de links-rechts zelfplaatsingen uitermate symmetrisch is. Een aanzienlijk deel van de bevolking kiest voor een positie in of rond het midden en slechts weinig mensen zien zichzelf als uiterst links of uiterst rechts. Aan de cijfers is echter ook te zien dat in de loop der jaren de links-rechts polarisatie van de bevolking is afgenomen. Extreem linkse en extreem rechtse oriëntaties komen steeds minder voor en de voorkeur voor een plaats in het centrum is duidelijk toegenomen. In dit verband merken we op dat de verandering aan weerszijden van het midden heeft plaatsgevonden. Er is sprake van een convergentie van zowel links als rechts naar het midden en niet van een 'ideologische capitulatie' van één van beide. Verder is uit het relatief geringe percentage mensen dat geen antwoord geeft op te maken dat het de Nederlandse bevolking weinig moeite kost om zichzelf op de links-rechts schaal te plaatsen. Dit percentage is door de jaren heen vrijwel gelijk gebleven. In dit opzicht behoort de links-rechts tegenstelling dus nog niet tot het verleden.

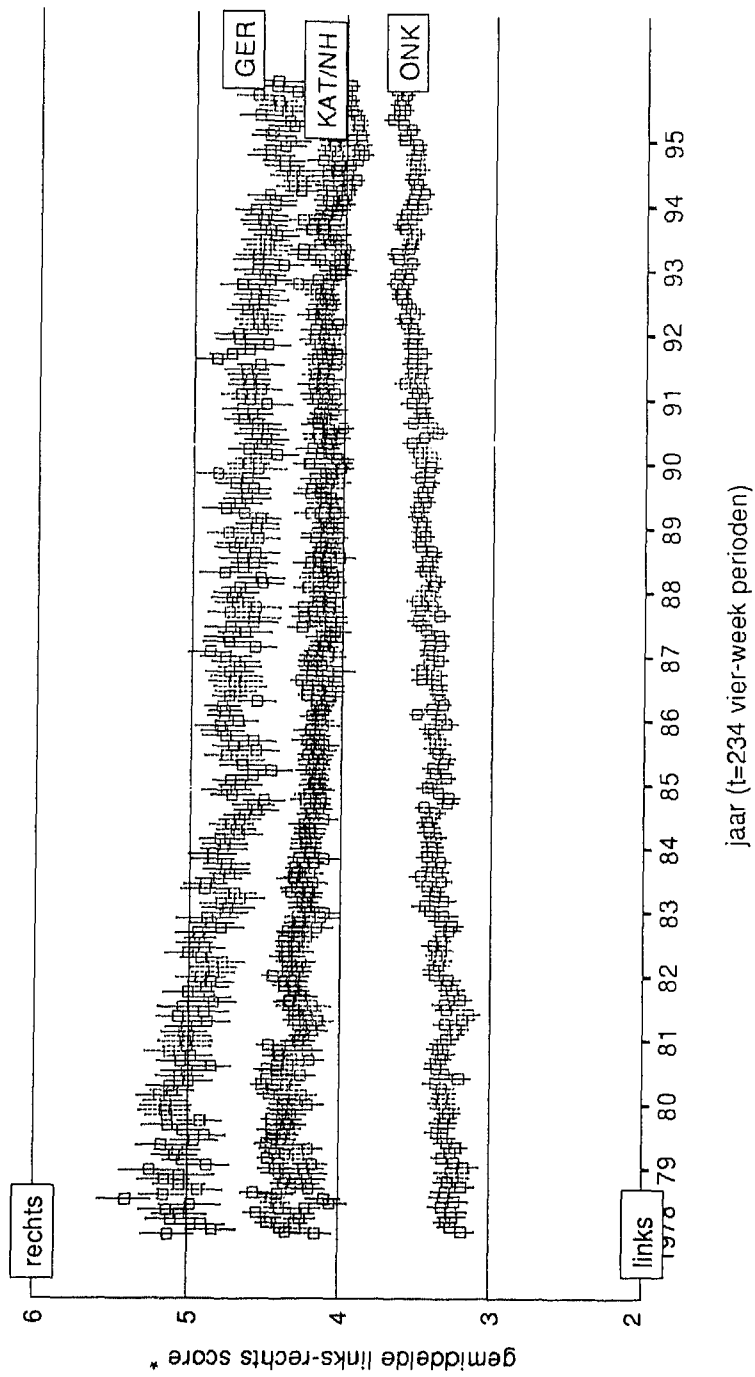
Om de links-rechts convergentie nader te onderzoeken, hebben we de 921 week-surveys samengevoegd tot 234 vier-weekbestanden en de gemiddelde links-rechts zelfplaatsing van de leden van de verschillende religieuze denominaties bepaald. In figuur 1 staan de puntschattingen van de gemiddelden en de 95%-betrouwbaarheidsintervallen in de vorm van tijdreeksen weergegeven. De puntschattingen zijn schattingen van het populatiegemiddelde op basis van de getrokken steekproeven. De betrouwbaarheidsintervallen geven aan dat bij herhaalde meting van het gemiddelde 95% van de intervallen het populatiegemiddelde bevat.¹²

Tabel 1. Frequentieverdeling links-rechts zelfplaatsing per jaar (in %), 1978-1995

jaar	links				rechts				geen antw.	gem.	st. afw. 1)	n x 1000
	1	2	3	4	5	6	7					
1978	5,8	9,5	14,8	26,3	14,7	9,8	8,2	10,8	4,08	1,62	46,6	
1979	5,5	8,9	14,7	27,0	14,4	9,3	8,3	11,9	4,10	1,60	54,6	
1980	5,2	8,5	14,6	27,6	13,9	8,7	8,2	13,3	4,10	1,60	56,3	
1981	5,6	9,4	16,1	28,9	14,0	8,4	6,9	10,8	4,00	1,55	53,2	
1982	5,0	9,5	15,1	29,1	15,1	8,5	6,8	10,9	4,04	1,53	62,8	
1983	4,0	9,7	16,3	30,1	16,3	7,9	5,0	10,8	4,00	1,44	52,9	
1984	3,9	9,5	17,1	31,2	15,9	7,5	4,3	10,6	3,96	1,40	56,0	
1985	3,8	10,1	18,1	30,2	16,2	7,3	4,0	10,3	3,92	1,40	56,5	
1986	3,9	10,0	18,3	30,2	16,4	7,3	4,3	9,6	3,93	1,40	70,6	
1987	3,4	10,1	17,8	31,4	16,5	7,0	3,9	9,9	3,93	1,36	49,5	
1988	3,2	9,1	18,5	33,3	15,3	6,4	3,7	10,6	3,92	1,33	52,5	
1989	3,7	8,8	18,2	34,2	15,6	6,2	3,7	9,6	3,91	1,33	52,8	
1990	3,4	8,4	18,3	34,8	15,1	5,9	3,5	10,6	3,92	1,31	50,2	
1991	3,0	7,6	17,8	34,8	15,5	5,7	3,6	11,9	3,95	1,29	52,3	
1992	2,6	7,3	17,5	35,5	15,9	5,8	3,1	12,3	3,97	1,25	49,1	
1993	2,7	7,4	17,8	35,7	15,8	5,4	3,1	12,2	3,94	1,25	50,5	
1994	3,2	8,4	19,2	35,0	15,5	5,1	2,5	11,1	3,86	1,25	56,8	
1995	2,6	7,4	19,7	34,8	16,4	5,2	2,2	11,7	3,90	1,21	55,1	
gem.	3,9	8,9	17,2	31,6	15,5	7,1	4,8	11,0	3,97	1,40	2)	

1. Standaard afwijking.
2. Totaal over 1978-1995: 978.413 respondenten.

Figuur 1. Gemiddelde links-rechts zelfplaatsing naar kerkelijke gezindte, 1978-1995



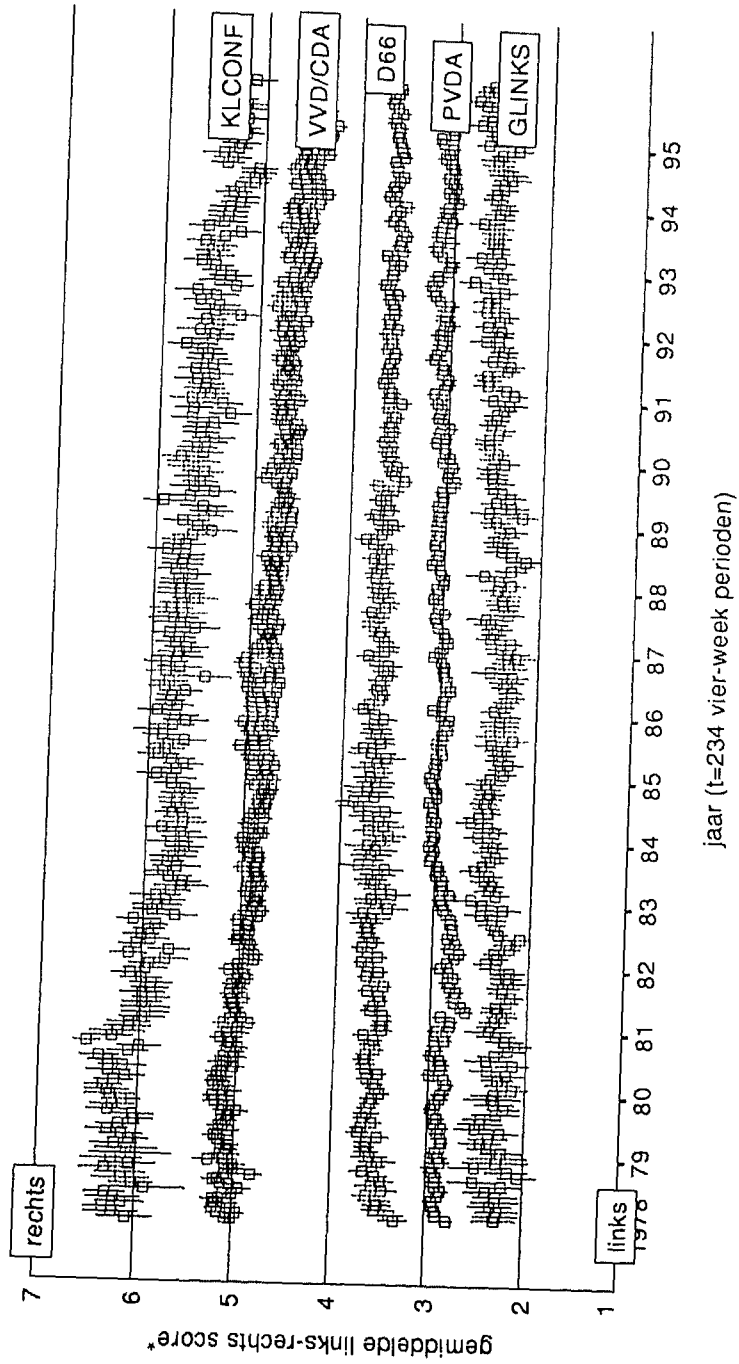
* puntschatting en 95% betrouwbaarheidsinterval

Uit deze reeksen kunnen we opmaken dat de posities van de verschillende groepen kerkleden ten opzichte van elkaar door de jaren heen vrij robuust is. Gereformeerden plaatsen zich voortdurend aan de rechterkant, onkerkelijken aan de linkerkant en katholieken en Nederlands-Hervormden in het midden. In dit verband moeten we echter opmerken dat de gemiddelde posities variëren tussen 3 en 5 en de verschillen dus niet erg groot zijn. Verder is ook te zien dat met name de links-rechts tegenstelling tussen gereformeerden en onkerkelijken - de beide uitersten - sinds 1978 aanmerkelijk is afgenomen. In 1978 bedroeg dit verschil nog ongeveer 2, maar in 1995 was het afgenomen tot ongeveer 1.

Vervolgens hebben we de gemiddelde links-rechts zelfplaatsing van de diverse partijaanhangers berekend en als tijdreeksen weergegeven in figuur 2. Uit deze reeksen is op te maken dat ook de posities van de partijaanhangers ten opzichte van elkaar uiterst stabiel zijn. Van rechts naar links vinden we telkens dezelfde, voor de hand liggende ordening: kleine confessionele partijen (KLCONF), CDA danwel VVD, D66, PvdA en GroenLinks (GLINKS). Uit figuur 2 komt echter ook naar voren dat de links-rechts tegenstelling tussen de partijaanhangers door de jaren heen aanmerkelijk kleiner is geworden. De aanhangers van de rechtse partijen (kleine confessionele partijen, CDA en VVD) zijn naar links en de aanhangers van de linkse partijen (PvdA, GroenLinks en haar voorlopers) zijn naar rechts opgeschoven. Het resultaat is dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van bijvoorbeeld de aanhangers van de kleine confessionele partijen en die van (de voorlopers van) GroenLinks gedaald is van ongeveer 4 in 1978 tot ongeveer 2,5 in 1995.

Verder is te zien dat de trendlijnen van KLCONF, CDA en VVD enerzijds en van PvdA en GLINKS anderzijds nagenoeg parallel lopen. Ze veranderen op hetzelfde tijdstip, in dezelfde richting (naar het centrum) en in dezelfde mate. Deze uitkomst wijst er op dat er een fundamentele verandering heeft plaatsgevonden die de gehele bevolking betreft. Bovendien is er op z'n minst al sinds 1981 sprake van convergentie. Dit geeft aan dat er een verandering heeft plaatsgevonden die fundamenteeler is geweest dan de ontmanteling van de communistische regimes in Oost-Europa aan het einde van de jaren tachtig. Daarnaast kunnen we zeggen dat de verschillen tussen partijaanhangers veel groter zijn dan de verschillen tussen de leden van de verschillende religieuze gezindten. Deze uitkomst lijkt erop te duiden dat partijbinding in Nederland belangrijker is voor links-rechts zelfplaatsing dan het standpunt in godsdienstige vraagstukken.¹³

Figuur 2. Gemiddelde links-rechts zelfplaatsing naar partijvoorkeur, 1978-1995



* puntschatting en 95% betrouwbaarheidsinterval
jaar (t=234 vier-week perioden)

5. Tot besluit

Links en rechts komen in Nederland nader tot elkaar. Zoals gezien is in de afgelopen jaren de links-rechts oriëntatie van de Nederlandse bevolking in de richting van het centrum opgeschoven. De convergentie betrof de bevolking in het algemeen en de aanhangers van religieuze denominaties en van partijen in het bijzonder. Deze 'ideologische dooi' vinden we ook terug in de landelijke politiek. Naar aanleiding van de troonrede in 1996 wees premier Kok in een interview op de grote overeenstemming die er tussen de coalitiepartners zou bestaan over het te voeren regeringsbeleid. Het kabinetsbeleid riep bij hem de periode van de wederopbouw in herinnering toen, in zijn woorden, ook alle neuzen dezelfde kant op wezen. Een dergelijke ontwikkeling heeft ongetwijfeld zijn positieve kanten. Het omhelzen van de polarisatiestrategie heeft vooral op lokaal niveau in het verleden meermaals minder prettige gevolgen voor de burgers gehad. Daarnaast hield deze strategie de PvdA landelijk onnodig lang in de oppositie.

Aan de andere kant zijn er ook grote gevaren verbonden aan de 'centrum-strategie'. Als dit betekent dat politieke partijen uiteindelijk alleen nog maar op onbeduidende punten van elkaar verschillen en in principe hetzelfde beleid voor ogen hebben, als de bevolking geen verschil meer ziet tussen de partijen onderling en geen echte keuze kan maken uit verschillende alternatieven, dan verliest de politiek haar *raison d'être* en resteert van de democratie slechts een lege dop die nog maar weinig mensen zal aanspreken. Bovendien bindt men met grauwsluiers geen nieuwe generatie kiezers aan de politiek. Partijen die zich bekennen tot het politieke midden en politieke tegenstellingen reduceren tot een beetje minder of een beetje minder overheidsbemoeyenis, miskennen de malaise in onze democratie. De vraagstukken waarvoor onze samenleving de komende jaren staat, de werfkracht van de politiek en het goed functioneren van de democratie vragen om scherpe markeringen en een echt keuzemenu voor kiezers. En daartoe zouden de verschillen tussen de grote partijen opnieuw wat meer voor het voetlicht moeten komen.

noten

1. P. Mair, 'Continuity, Change and the Vulnerability of Party', in: *West European Politics*, 12 (1989), 169-187.
2. A. De Benoist, 'End of the Left-Right Dichotomy: The French Case', in: *Telos*, 27, (1995), 73-90.
3. De gegevens zijn verzameld door het NIPO en verkregen via het Steinmetz Archief. Geen van beide organisaties is verantwoordelijk voor de analyses en de interpretaties van de auteurs.
4. J. van Deth, *Convergentie en Pluralisering van Partijaanhang*, Nijmegen, 1991.

5. R. Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, 1990.
6. G. Irwin en K. Dittrich, 'And the Walls Came Tumbling Down: Party Dealignment in The Netherlands', in: R.J. Dalton, S.C. Flanagan en P.A. Beck, eds., *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment?* Princeton, 1984, 267-297.
7. Vergelijk A.M.B. Michels, *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)*, Enschede, 1993; H.-D. Klingemann, R.I. Hofferbert en I. Budge, eds., *Parties, Policies, and Democracy*, Boulder, 1994; en P. Pennings en J.E. Keman, '"Links" en "Rechts" in de Nederlandse Politiek', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 118-144.
8. K. Dittrich, 'The Netherlands 1946-1981', in: I. Budge, D. Robertson en D. Hearl, eds., *Ideology, Strategy and Party Change*, Cambridge, 1987, 206-229.
9. J.W. Oerlemans, 'Eénpartijstaat Nederland', in: *NRC-Handelsblad*, 14 februari 1990.
10. Voor degenen die inkomen of opleiding als benadering van sociale klas-senpositie willen nemen: er bestaat geen substantieel verschil tussen de gemiddelde links-rechts zelfplaatsing van lage, midden en hoge inkomens-groepen voor alle weken sinds 1978 en dus is er ook geen sprake van con-vergentie. Hetzelfde geldt voor opleiding.
11. R. Eisinga en A. Felling, *Confessional and Electoral Alignments in the Netherlands 1962-1992*, Amsterdam, 1992.
12. In de figuren 1 en 2 staan zowel puntschattingen alsook 95% betrouw-baarheidsintervallen. Een puntschatting is een schatting van het (onbekende) populatiegemiddelde op grond van het (berekende) steekproefgemiddelde. Om-dat we deze schatting kunnen voorstellen als één punt op een schaal met mogelijke schattingen, wordt het een puntschatting genoemd. Het 95%-betrouw-baarheidsinterval kan als volgt worden toegelicht. Wanneer we een groot aantal steekproeven uit één en dezelfde populatie trekken en telkens een betrouwbaarheidsinterval voor het populatiegemiddelde opstellen, dan zal 95% van al deze intervallen het ware populatiegemiddelde bevatten. In de praktijk hebben we echter te maken met één steekproef en één steekproefgemiddelde. Het betrouw-baarheidsinterval voor het gemiddelde is dan een schattingsinterval met een betrouwbaarheid van 95% dat het populatiegemiddelde in dat interval ligt. Dit wil zeggen dat we in 95% van de gevallen een steekproef hebben met een steekproefgemiddelde dat zo weinig verschilt van het populatiegemiddelde, dat het populatiegemiddelde in het betrouwbaarheidsinterval ligt. We mogen hopen dat ons interval er één is van deze 95%. We wensen uiteraard dat het interval zo klein mogelijk is. Naarmate het interval kleiner is, worden de schattingen van het populatiegemiddelde immers scherper. Het interval kan onder andere kleiner worden gemaakt door de steekproefomvang te vergroten. Dit is dan ook de reden waarom de afzonderlijke week-surveys zijn samengevoegd tot vier-weekbestanden.

13. Zie voor een gedegen test van de links-rechts convergentie van partij-aanhangers met econometrische technieken: R. Eisinga en Ph.H. Franses, 'Testing for convergence in left-right ideological positions', in: *Quality and Quantity*, 30, (1996), 345-359.